بزاڤی خوێندن و ڕۆشنبیری لە میرایەتی بادیناندا

پ. د. ئاراس محمد صالح
زانکۆی سلێمانی- کۆلێجی زانستە ئیسلامیەکان- سلێمانی/ عێراق

پۆختە:

دوای ئەوەی میرایەتییە کوردیەکان دامەزراون و بنیاتی کارگێری خۆیان چەسپاندووە، بەپێی ئەو توانایەی هەیانبووە، لە هەموو ڕوویەکەوە هەوڵی پێشخستنی دەسەڵاتەکەیانداوە، یەکێک لەو لایەنانەی جێگەی بایەخی میرە کوردەکان بووە، گرنگیدانیان بووە بە لایەنی خوێندن و ڕۆشنبیری، بۆ ئەم مەبەستەش هەوڵی زۆریانداوەو پشتگیری زانایان و فەقێکانیان کردووە، هەروەها خوێندنگەو مزگەوتیان بۆ دروستکردوون و وەقفیان بۆ دابینکردوون، هەموو ئەم هەنگاوانەش کاریگەری زۆریان هەبووە لە گەشەپێدانی خوێندن و ڕۆشنبیری.

ئەم توێژینەوە بە تایبەت باس لە (بزاڤی خوێندن و ڕۆشنبیری) دەکات لە میرایەتی بادیناندا، لە دەستپێکێک و دوو باس پێکهاتووە، لە دەستپێکدا بە کورتی مێژووی میرایەتی بادینان باسکراوە لەگەڵ گرنگیدانیان بە بواری خویندن و رۆشنبیری، ئەوەش خۆی دەبینێتەوە لە دروستکرنی خوێندنگاو هاوکاری زانایان و فەقێکان و دابینکردنی پێویستیەکانی خوێندن.

لە باسی یەکەمدا ئاماژەکراوە بە گرنگترین هۆیەکانی گەشەکردنی بزاڤی خوێندن و زانست لە سنوری قەڵەمڕەوی میرایەتی بادیناندا، وەک پشتگیری و هاوکاری میرەکانی بادینان لە پرۆسەی خوێندن و زانایان و گرنگیدانیان بە دانانی کتێب و پاراستنی بەرهەمی زاناکان، هەروەها دڵسۆزی خەڵکی ناوچەکە بۆ زانایان و هاوکاری فەقێکان، بەرقەراربوونی ئارامی ئاسایش هەتا ئاستێکی باش ڕۆڵی هەبووە گەشەکردنی خوێندن و ڕۆشنبیری و ئاوەدانی لەو ناوچەیەدا.

لە باسی دووەمدا باسی گرنگترین ناوەندەکانی خوێندن کراوە لە سنوری میرایەتی بادیناندا، بەتایبەتی خوێندنگەکان ئامێدی و قوبەهان و ئاکرێ و دهۆک و زاخۆ، کە چوار ناوەندی گرنگی خوێندەواری بوون لە سەردەمی میرایەتی بادیناندا، لەگەڵ ئاماژەکردنی بە ناوی ژمارەیەک خوێندنگەی تر لە دەڤەری بادیناندا.

لە کۆتاییدا گرنگترین ئەنجامەکانی توێژینەوەکە ئاکاژەی پێکراوە لەگەڵ ڕاسپاردەو پێشنیارەکاندا، لە کۆتاییدا لیستی سەرچاوەکان تۆمارکراوە.

ووشە کلیلیەکان: *بزاڤ، خوێندن، ڕۆشنبیری، میرایەتی بادینان.*

پێشەکی:

میرە کوردەکان بۆ بەرەوپێشبردنی دەسەڵات و میرایەتیەکەیان هاوکاری بزاڤی خوێندن و زانستیان کردووە، ئەو خوێندنگایانە تەنها ناوەندبوون خوێندەوارو نووسەرو

کەسی شیاوی بۆ پەروەردە کردبن، خوێندنگە ئاینییەکانی ئەو ڕۆژگارە ڕۆڵی گەورەیان بینیوە لە ئێگەیانی خوێندەواری بە توانادا، لەلایەکی ترەوە میرەکان بۆ جوان کردنی ڕووی دەسەلاتەکەیان و ململانیی لەگەڵ میرایەتی و دەسەلاتەکانی دەوروبەریاندا شانازیان بە خوێندەوارو زاناکانی ناو چوارچێوەی قەڵەمڕەوەکەیانەوە کردووە.

میرە کوردەکان بەهۆی دڵسۆزیان بۆ گەل و نیشتمانەکەیان پشتگیری بەردەوامی بزاڤی خوێندنیان کردووە، هەربۆیە هەوڵی زۆریانداوە زانای گەورەو خوێندنگەی ئاوەدان لە سنووری قەڵەمڕەوەکەیاندا دروستبکەن، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا پاڵنەری ئاینی ڕۆڵی گەورەی هەبووە لەوەی میرە کوردەکان هەموو کات هاوکاری پرۆسەی خوێندنبن و پشتگیری زانایان و قوتابیان بکەن.

لەم توێژینەوەدا توێژەر هەوڵ دەدات سیاسەتی ڕۆشنبیری میرەکانی میرایەتی بادینان ڕوون بکاتەوە، بۆ ئەم هەوڵە زانستییە پشت بە سەرچاوەی ڕەسەن و دەستنووس بەڵگەنامەکان دەبەستێت لە بواری توێژینەوەکەیدا.

گرنگی توێژینەوە: بەشێوەیەکی گشتی مێژوونووسان زیاتر گرنیان بە نووسینەوەی مێژووی سیاسی و سەربازیداوە، ئەوەندەی توێژەر ئاگاداربێت هەتا ئێستا بەشێوەی توێژینەوەی زانستی سەربەخۆ کەم لەبارەی لایەنی ڕۆشنبیری و زانستی میرایەتیە کوردیەکانەوە نووسراوە، بەتایبەتی میرایەتی بادینان لە ئامێدی، لەگەڵ ئەوەشدا بایەخدانی میرەکانی بادینان بەلایەنی خوێندن و خوێندەواری جێگەی ستایش و لێکۆڵینەوەیە، ئەم توێژینەوە هەوڵێکە لەو بوارەدا.

ڕێبازی توێژینەوە: ئەم توێژینەوە بە ڕیبازی وەصفی شیکاری دەنووسرێت.

پرسیاری توێژینەوە: ئایا لە سنووری میرایەتی بادیناندا بزاڤی خوێندن و ڕۆشنبیری لە چ ئاستێکدا بووە؟ میرەکانی بادینان چەندە هاوکاری پرۆسەی خوێندن بوون لە ڕۆژگاری خۆیاندا؟ ئەو هۆیانە چی بوون هاوکاری گەشەکردنی خوێندن و ڕۆشنبیریانداوە لە ڕۆژگاری بادیناندا؟ ئەم توێژینەوە هەوڵ دەدات وەلامی ئەم پرسیارانە بداتەوە.

سنوری توێژینەوە: لە ڕوی شوێنی جوگرافیەوە تەنها سنوری میرایەتی بادینان لەخۆ دەگرێت، لەڕووی کاتەوە، باس لەو ماوەیە دەکات کە میرایەتی بادینان حوکمی تێداکردووە.

پلانی توێژینەوە: ئەم توێژینەوە لە پێشەکیەک و دەسپێکێک و دوو باس پێکهاتووە، لە پێشەکیدا باس لە گرنگی توێژینەوەو ڕێباز و پرسیاری توێژینەوەو پلانەکەی دەکرێت، لە دەستپێکدا ناساندنێکی کورت بۆ میرایەتی بادینان ئەنجام دەدرێت، لە باسی یەکەمدا هۆیەکانی گەشەکردنی بزاڤی خوێندن و ڕۆشنبیری لە میرایەتی بادیناندا شرۆڤە دەکرێت، هەروەها لە باسی دووەمدا گرنگترین ناوەندەکانی ڕۆشنبیری لە

سنووری میرایەتی بادینان باس دەکرێن، لە کۆتاییدا ئەنجامی توێژنەوەو ڕاسپاردەکان دەنووسرێت لەگەڵ لیستی سەرچاوەکاندا.

دەستپێک:

کورتەیەک لەسەر میرایەتی بادینان

هەرچەندە بۆچونی جیاواز هەیە لەبارەی مێژووی پێکهێنانی میرایەتی بادینانەوە، بەڵام زۆرێک لە لێکۆڵینەوەکان مێژووی دروسبوونی دەگەڕێننەوە بۆ دەوروبەری کۆتایی سەدەی حەوتەم و سەرەتاکانی سەدەی هەشتەمی کۆچی، میرەکانی ئەم میرایەتیە شاری ئامێدیان کردووەتە پایتەختی دەسەڵاتەکەیان، سەرەتا لەلایەن میر خەلیل پاشای کوڕی میر عیزەدین پاشاوە کە نازناوی (بەهادین)بووە دروستکراوە، لە پاشاندا بەناوی ئەو میر بەهادینەوە ناوی (بەهادینان)ی وەرگرتووە، دواتر بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار ناوی میرایەتیەکەو هەموو ناوچەکە بووە بە بادینان[1].

هەرچەندە هەندێ لە مێژوونووسان ڕیشەی بنەماڵەی میرەکانی بادینان دەبەنەوە بۆ سەر ڕەچەڵەکی بنەماڵەی حوکمڕانی عەباسییەکان لە شاری بەغداد[2]، بەڵام مێژوونووسی ناسراو شەرەفخانی بەدلیسی ئەم بۆچوونە پەسەند ناکات و بە بێ بەڵگەو بێبنەما وەسفی کردووە[3].

ئەوەی پێویستە لێرەدا بوترێت ئەوەیە کە شەرەفخانی بەدلیسی لە ڕۆژگاری ئەو میرایەتیەدا ئەو کتێبەی نووسیوەو قسەکەی ئەو وەجێگەی بایەخە، نەک کەسانێک دوای چەند سەدەیەک هاتوون ئەو مێژووە تۆمار بکەن.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەوەی پێویستە لێرەدا باس بکرێت، ئەو بەڵگەنامەیە (الشجرة الزيوكية)یە کە بەڵگەنامەیەکی کۆنەو بەناوی گوندی (زێوە)وە ناوبراو کە تێدا پارێزراوە، ئەم بەڵگەنامە لەلایەن مێژوونووس (د.عماد عبدالسلام)وە لێکۆڵینەوەی لەبارەوە کراوەو ئەوەی پشتڕاستکردووەتەوە کە بنەچەی میرەکانی ئامێدی دەچێتەوە سەر بنەماڵەی عەباسیەکان لەدوای هێرشەکانی هۆلاکۆوە بۆسەر بەغداد عەباسیەکان پەرتەوازە بوون و دواتر لقێکیان گەیشتونەتە کوردستان و لە شەمزینان و ئامێدی توانیویانە جارێکی تر دەسەڵات بگرنەوە دەست[4].

ئەوانەی لێکۆڵینەوەیان لەبارەی مێژووی میرایەتی بادینانەوە کردووە، ئاماژەیان بەوە کردووە کە سەرەتا لە سەرووی زێی گەورەوە دروستکراوە، لەسەر سنوری میرایەتی شەمزینان، پاشان بەرەو ڕۆژئاوا درێژبووەتەوەو دەستیان بەسەر قەڵای ئامێدیدا گرتووەو کردوویانە بە پایتەختی دەسەڵاتەکەیان، پاشان سنورەکەیان فراوان کردووە، توانیویانە دەسەڵاتی خۆیان زیاتر فراوان بکەن و بگەنە سنوری چیاکانی هەکاری و کەنارەکانی زێی گەورە[5].

میرایەتی بادینان لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆیەمی کۆچی (١٥م) توانی لە ڕۆژئاواوە دەستبگرێت بەسەر زاخۆدا و لە میرایەتی بۆتانی دابېڕێت، لەو کاتەدا توانیویەتی سوود لە کێشەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و صەفەوی وەربگرێت و سنوری دەسەڵاتەکەی فراوان بکات لەسەر حسابی میرایەتییە کوردیەکانی دراوسێی، بۆ ماوەی چەند ساڵێک شاری موصڵی خستووەتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، لەو ڕۆژگارەدا موصڵ گرنگی و بایەخی زۆری هەبووە، چونکە ناوەندی ویلایەتی موصڵ بووە کە گرنگی زۆری هەبووە لەلای دەوڵەتی عوسمانی[٦].

پێگەو گرنگی میرایەتی بادینان لە هەردوو سەدەی دەیەم و یازدەیەمی کۆچیدا (١٦-١٧ز) زیاتر لە ڕووی سیاسیەوە دەرکەتووە، بەجۆرێکی وەها کە بووەتە یەکەیەکی کارگێری سەربەخۆ، ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە سوڵتانی عوسمانی (باب العالی)وە هەبووە لە ئەستەمبوڵ، میرەکانی بادینان فەرمانیان ڕاستەوخۆ لە سوڵتانی عوسمانی وەرگرتووەو بۆ چارەسەری کێشەکانیان و هێرشە سەربازیەکانیان، میرایەتیەکەیان وەک حکومەتێکی سەربەخۆ (حکومت) کاری کردووە، میرەکەش بە ناوی (حاکم)ەوە حوکمڕانی کردووە، دەسەڵاتی کۆکردنەوەی باج و دانانی قازی و فەرماندەی لەشکری هەبووە[٧].

سیستمی حکومڕانی بنەماڵەیی بووەو لە باوکەوە بۆ کوڕەکانی ماوەتەوە، لە سەرەتاکانی سەدەی دوانزەی کۆچیدا (١٨ز)دا کاریگەربووە بە نەخشەی (الخطة العراقية) کە بەرزکردنەوەی ئاڵاکەی لە دەسەڵاتی والی بەغدادا بووە، لەو نەخشەدا داواکراوە والیەکانی بەغداد سەرپەرشتی ویلایەت و میرایەتیەکانی دەوروبەریان بکەن، لەو هەنگاوەشدا والی بەغداد سەرکەتوو بووە بە لکاندنی میرایەتی بادینان بە ویلایەتی بەغدادەوە، والی بەغداد داوای کردووە کە میرایەتی ئامێدی باجی ساڵانە بدەن بە والی بەغداد[٨].

میرەکانی بادینان بەپێی کاریگەری بە دەرەوەی خۆیانەوە چەند نازناوێکیان هەبووە، سەرەتا بە پاشا (ملک) ناوبراون، ئەمەش ئاماژەیە کە نیمچە سەربەخۆ بوون لەو کاتەدا، لە سەدەکانی نۆ و دەی کۆچی (١٥-١٦ز) بە سوڵتان ناوبراون، ئەمەش نیشانەی سەربەخۆیی تەواویانە لەو قۆناغەدا، لە سەدەی یازدەی کۆچی (١٧ز) نازناوی (خان)یان وەرگرتووە، ئەمەش بەڵگەی کاریگەریان بووە بە دەوڵەتی صەفەوی لەو ڕۆژگارەدا، لە سەدەی دوازدەی کۆچی (١٨ز) بە نازناوی (بەگ) ناوبراون، ئەم نازناوە دراوە بەو کەسانەی لەلایەن سوڵتانی عوسمانیەوە دامەزراون، لە قۆناغێکی دواتر نازناوی پاشایان وەرگرتووە.

پێکهاتەی کارگێری میرایەتیەکە بەهێز بووە، میر لە ئامێدی پایتەخت دانیشتووە، قازیەک هاوکاری کردووە بۆ کاروباری سکاڵاو فتوادان و دەسەڵاتی یەکلایی کردنەوەی هەبووە، لە هەموو شار و گوندێکی سەرەکیدا میرێکی بنەماڵەی فەرمانڕەوا

دانـراوە، بـۆ هەمـوو هـۆزو عەشـیرەتێكیش سـەرۆكێك دیـاری كـراوە، میـرایەتیەكە لەشكرێكی چەكداری هەبووە، چەكدارەكانی پێكهاتووە لە هێزی عەشیرەتەكانی ژێر دەسەڵاتی میرایەتیەكە، بۆ هەموو عەشیرەتێك بلۆكێك (سریە)یەك یان زیاتری هەبووە.

ئەم میـرایەتیە لە مـاوەی حـوكمڕانی خۆیـدا نـزیكەی (٣٨) میـر حوكمڕانیـان كردووە، ماوەی نزیكەی شەش سەدە بەردەوام بووە، لە ڕۆژگاری سوڵتانی حسێن وەلیدا كە (٤١) سـاڵ بەردەوام بـووە، لە نێـوان سـاڵانی (٩٤٠-٩٨١ك) حـوكمی كـردووە، بەهێزتـرین دەسەڵات و فراوانتـرین سـنوری هەبـووە، یەكەم میـر، یـان پاشـای ئەم میـرایەتیە خەلیـل پاشـا بـووە، كۆتـا میـری ئیسـماعیل پاشـا بـووە، كە لە نێوان سـاڵانی (١٢٥١-١٢٥٨ك) حـوكمڕان بووە، لە ساڵی (١٢٥٨ك- ١٨٤٢ز) كۆتایی بە دەسەڵاتەكەیان هاتووە.

دوای چەنـد سـەدەیەك لە حـوكمڕانی بەهـۆی كۆمەڵێـك پـاڵنەری نـاوخۆیی و دەرەكیەوە كۆتایی بە دەسەڵاتی میرایەتی بادینان هاتووە، لە گرنگترین هۆیەكانی ڕوخانی ئەم میـرایەتیە بریتـی بـووە لە نـاكۆكی نـاو بنەمـاڵەی حـوكمڕان و ڕێكنەكەوتیـان لە سـەر دابەشكردنی دەسەڵات، هەروەها ململانێی و هێرش و پەلاماری میرایەتیە كوردیەكانی وەك سۆران بـۆ سـەر ئامێدی، لە هەمـان كاتـدا گـۆڕانی سیاسـەتی دەوڵەتـی عوسـمانی كە خـۆی ڕاستەوخۆ حوكمی هەموو ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی بكـات و هەمـوو میرایەتـی و دەسـەڵاتە ناوچەییەكانی هەڵوەشاندەوەتەوە[٩].

باسی یەكەم

هۆیەكانی گەشەكردنی بزاڤی خوێندن و ڕۆشنبیری لە میرایەتی بادیناندا

بێگومـان گەشـەكردنی هەرلایەنێكی وڵات و دەسـەڵاتی سیاسـی كۆمەڵێـك هـۆی بـابەتی و نـاوخۆیی هەیە، گەشـەكردنی لایەنـی زانسـت و ڕۆشـنبیری و زۆربـوونی ژمـارەی خوێنـدنگاو كۆبـوونەوەی مامۆسـتایان و ژمـارەیەكی بەرچـاو فەقـێ لە سـنوری قەڵەمـڕەوی میرایەتـی بادینانـدا دەگەڕێـتەوە بـۆ كۆمەڵێـك هـۆی سـەرەكی كە لێـرەدا ئامـاژە بە هەندێكیان دەكەین، لە گرنگترینی ئەو هۆیانە:

یەكەم/ پشتگیری میرەكانی بادینان لە پرۆسەی خوێندن: میرەكانی بادینـان هەموویـان پشـتگیری و هاوكـاری زانایـان و فەقێـی و خوێنـدنگەكان بـوون، تەنـانەت هەنـدێكیان نووسـەرو دانەری كتێب بوون، خوێندنگە ئاینیەكان تەنها ناوەندی خوێنـدن و خوێنـدەواری بوون لەو ڕۆژگارەدا، میرە كوردەكان بۆ ئەوەی كەسانی شیاو بەتوانا بۆ هەمـوو بەشـەكانی دەسەڵاتەكەیان پەروەردە بكەن خوێندنگە ئاینیەكان تەنها شوێنێك بوون نووسـەرو قـازی و موفتی و مێژوونووس و مامۆسـتایان پێبگەیەنێت، هەربۆیە بەردەوام هاوكـارو پشـتگیری ئەو ناوەندانە بوون و منـاڵی خۆیانە ناردووەتە لای مامۆستاكانی سنوری دەسـەڵاتەكەیان بـۆ ئەوەی فێری خوێندەواریان بكەن[١٠].

لەم بنەماڵە ڕۆشنبیرەدا ژمارەیەکی زۆر میری پێگەیشتوون کە گرنگی زۆریان بە زانست و ڕۆشتبیریداوە لە ناوچەکەیاندا، وەک دامەزراندنی خوێندنگە، وەقفی کتێب، بەخشینی ماڵ بە مامۆستایان و قوتابیان، هەندێکیان دانەرو ئەدیب بوون، ئارامی ئاسایشی میرایەتیەکەیان پاراستووە، ئەمەش گەشەکردنی ژیاری بەدوادا هاتووە، ئەو ئارامیە پاڵنەری گەشەکردنی بزاڤی خوێندن و ڕۆشنبیریش بووە.

دەتوانین بڵێین هاندانی میرایەتیەکە بۆ بزاڤی ڕۆشنبیری ڕەنگدانەوەی زۆری هەبووە لە بەرامبەردا، وەک چەسپاندنی ئاکاری کۆمەڵایەتی بەرز، وە چەمکی سیاسی نوێ، وە بنەمای ڕێزگرتنی سیستمی سیاسی لەبری پاشاگەردانی[11].

دووەم/ بنیاتنانی مزگەوت و خوێندنگە: لە ڕۆژگاری میرایەتی بادیناندا ژمارەیەکی بەرچاو مزگەوت و خوێندنگە بنیاتنراون، یان بەردەوام نۆژەن کراونەتەوەو پێویستی مامۆستایان و پرۆسەی خوێندن دەستەبەر کراوە، لە شاری ئامێدی ناوەندی دەسەڵاتەکەیاندا کۆمەڵێک ناوەندی خوێندن و ڕۆشنبیری بنیاتنراون، هەروەها لە ئاکرێ و دهۆک و زاخۆ و چەند گوندێکی ناو سنوری قەڵەمڕەوەکەیاندا خوێندنگەیان بنیاتناوە، بەهۆی هاوکاری بەردەوامی میرەکانی ئامێدیەوە بەردەوام لایەنی خوێندن و رۆشنبیری لە گەشەکردندا بووە[12].

میرەکانی بادینان لە ناوشاری ئامێدیدا ژمارەیەک خوێندنگەیان کردووەتەوەو ژمارەیەک خوێندنگەی دێرینیان نۆژەنکردووەتەوە، بەڵام لە هەموویان گرنگتر بنیاتنانی خوێندنگەی قوبەهان بووە، لەو ڕۆژگارەدا ئەم خوێندنگەیە لە ئاستی زانکۆدا بووە، خوێندنگەکانی ئاکرێ و دهۆک و زاخۆو مایێ ئەرمشت و بامەڕنی و شوێنەکانی تر بەڵگەی گرنگیدانی ئەو میرانەیە بە پرۆسەی خوێندن و ڕۆشنبیری لە قەڵەمڕەوەکەیاندا[13].

سێیەم/ بڵاوکردنەوەی ڕەوشت و ئاکاری بەرز: خوێندنگەو مزگەوتەکانی کوردستان ناوەندێکی گرنگ بوون بۆ بڵاوکردنەوەی ڕەوشت و ئاکاری جوان، بنەماکانی ئیسلام کە لەو خوێندنگایانەدا خوێندراون خەڵکیان فێری ڕاستگۆییو دەستپاکی و داوێنپاکی و دوورکەوتنەوە لە هەموو کردەوەیەکی خراپ کردووە، دڵسۆزانی کورد زانیویانە ئەو ڕەوشتە جوانانەی لە خوێندنگەکاندا فێری دەبن باشترین ڕێگەی پاراستنی میللەتە لە کردەوەی خراپ و داڕوخانی کۆمەڵگە، هەربۆیە خەڵکی بەگشتی هاوکاری ئەو ناوەندانەیان کردووەو منداڵی خۆیان ناردووەتە ئەو خوێندنگایانەو هانی خەڵکیانداوە بەهەموو شێوەیەکی دارایی و مەعنەوی هاوکاریان بکەن[14].

چوارەم/ پابەند بوون بە سیستمەوە: زۆرجار هەندێ خێڵ و دەستەو گروپ کێشەیان بۆ میرو دەسەڵاتە ناوچەییەکان دروست کردووە، لەبەرامبەردا مامۆستایانی ئاینیو ئەو ڕێنوێنیانەی لە

خوێندنگەکاندا دەخوێندران هانی خەڵکیان دەدا بۆ پابەند بوون بە قانوون و سیستمی میرەکان و دوور کەوتنەوە لە هەموو کردەوەیەکی ڕێگری و یاخیبوون لە دەسەڵات[١٥]. بێگومان ئەم ئارامیە کۆمەڵایەتیە هۆی گەشەکردنی وڵات بووە لە هەموو ڕووەکانی شارستانی و ڕۆشنبریەوە.

پێنجەم/ دابینکردنی وەقف: یەکێک لە هەنگاوەکانی میرەکان بۆ خزمەتکردنی پرۆسەی خوێندن لەناو میرایەتیەکەیاندا، دابینکردنی وەقف بووە بۆ بەڕێوەچوونی ئیشوکاری خوێندنگەو مامۆستاکان، میرەکانی بادینان لە ماڵ و سامانی خۆیان و داهاتی حکومەتەکەیان بەردەوام پشتگیری ناوەندەکانی خوێندنیان کردووە، هەروەها گوند و باخ و زەوی کشتوکاڵیان وەقف کردووە بۆ خوێندنگەکانیان.

لە هەمان کاتدا ئەو زەکاتە دەیەکەی ساڵانە لە بەروبومی جوتیارەکانیان وەرگرتووە تایبەتیان کردووە بۆ خزمەتی مزگەوت و خوێندنگەو مامۆستاو فەقێکان، لە هەمان کاتدا ساڵانە باجێکیان لەسەر جولەکەو گاوەرەکانی ناو قەڵەمڕەوەکەیان داناوەو بەکاریانهێناوە بۆ خزمەتی زانست و خوێندن[١٦].

سیستمی وەقف جۆرێک لەسەربەخۆیی بۆ ناوەندەکانی خوێندن و زانایان دەستەبەرکردووەو هەموو کات چاویان لە دەستی میرو دەسەڵاتدارەکان نەبووە کە هاوکاریان بکات، لە هەمان کاتدا لەکاتی کێشەو شەڕدا، یان مردنی میرێکدا تووشی کێشەی دارایی نەبووونەتەوە بەهۆی ئەو وەقفانەی بۆیان دابینکراوە، لەگەڵ هەمو ئەمانەشدا بەردەوام خەڵکی خێرخوازی شارو شارۆچکەو گوندەکان یارمەتی و مزگەوت و فەقێ و مزگەوتیان کردووەو بە چاوێکی خواناسی و پاداشتی دواڕۆژ سەیری ئەو هاوکاریانەیان کردووە.

شەشەم/ دەستەبەرکردنی کتیب و پێویستی خوێندن: میرەکانی بادینان هەموو کات لە خەمی پەیداکردنی کتێب و دەستنووسی بە نرخدابوون بۆ مامۆستاو فەقێکان، بەم هەنگاوەشیان خزمەتی زۆری فەرهەنگ و خوێندنیان کردووە، هانی زاناکانیانداوە بۆ نووسین و دانانی کتێب، لە هەمان کاتدا زۆر لە خەمی پاراستنی دیوانی شاعیران بەرهەمی زانا کوردەکاندا بوون، ئەو سەرچاوانەی باسیان لە مێژووی خوێندنگاکان کردووە ئاماژەیان بەوە کردووە کە کۆگای کتێب (خزانة الكتب)یان هەبووە، هەندێک لەو کۆگایانە زیاتر لە هەزار نوسخەی دەستنوسی بە نرخی تێدابووە[١٧].

لایەنێکی دی لەلایەنە پرشنگدارەکانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری لە دەڤەرەکەیاندا، ئەو بایەخدانە گەورەیان بووە بە کۆکردنەوەی دەستخەت و دانراوی جۆراوجۆری مامۆستایانی جیهان. ئەو هەوڵە گەورەیە بەرەکەی کتێبخانەیەکی کەم وێنە بووە، کە مەگەر هەر خودا بزانێ چەند دانراوی بێ وێنەو چەند دەستخەتی زەڕکەفتکراو

چەند دیاری نایابی تێدا پارێزراو بووە. بەڵام بە پوکانەوەی میرنشینەکە، کتێبخانەکەشیان (کتێبخانەی قوببەهان) بەر چەپۆکی زەمانە کەوتووەو بەشی زۆری بە تالان و دزین و دەستبەسەراگرتن و مشک و مۆرانەو چەندین جۆری دیکەی تێدا چوون و تێدا بردن و لەناوبردن و بێ سەروشوێن بووە.

پاشماوەیەکی کەمی- کە بەڵگەی گەورەیی ئەو کتێبخانەو بایەخدانی کەم وێنەی میرانی ئەو دەڤەرە، بە تایبەتی میر حسێنە بەم لایەنە پڕ بایەخەی ڕۆشنبیری، لەم دوایانەدا لە ڕیگەی مامۆستایەکەوە درا بە (دار العراق للمخطوطات) کە ژمارەیان (٣٢٠) دانە زیاتر دەبن و بە (٢٠٧٦٥-٢١٠٨٦) تۆمار کراون[١٨].

میرەکانی بادینان تەنها گرنگیان بە دەستنووس و کتێبە ئاینیەکان نەداوە، بەڵکو گرنگیدانیان بە شیعرو ئەدەب و مێژوو، لە کارە لە پێشینەکانی ئەو میرانە بووە، هەربۆیە هانی هەندێ لە مامۆستایانداوە کە دیوانی مەلای جزیری شەرح بکەن و دەستنووسەکانی ئەو دیوانە بپارێزن و وەک بابەتێکی گرنگ سەیریان کردووە، نووسەر محەمەد عەلی قەرەداغی لەباسی بایەخدانی میرەکانی بادیناندا بە بزاڤی ڕۆشنبیری و زانست و ئەدەب لە چەند خاڵێکدا کورت دەکاتەوەو ئەڵێت:

یەکەم: ئەو بایەخدانەی میرەکانی بادینان لە چوار دەقی شەرحی دیوانی چەند قەصیدەی مەلای جزیریدا ڕەنگی داوەتەوە، کە مامۆستایانی کورد شەرحی قەصیدەکانیان کردووەو، دوایی کارەکانیان پێشکەش بە دوو میری عیمادییە زوبەیر پاشاو، ئیسماعیل پاشا کردووە.

دووەم: ئەو بایەخدانە هەر لایەنی ئەدەبی نەبووەو، لایەنە جۆراوجۆرەکانی زانستی وەک: تەفسیر و، شەرع و، بابەتی دیشی گرتوەتەوە.

سێیەم: کەرەستەی پێویست بۆ مامۆستاو فەقێ لە ڕووی فراوانکردنی ئاستی زانستیانەوە، ئەمەش خۆی لەو کتێبخانە گەورەو کەم وێنەدا دەبینێ کە لە عیمادییەدا بەناوی (مکتبة قبهان)وە بووە، سەدان و هەزاران کتێبی پڕ بایەخی لە هەموو جۆرە زانیاریەکی سەردەم تێدابووە[١٩].

حەوتەم/ هاوکاری زانایان و کۆکردنەوەیان لە سنوری میرایەتیەکەدا: یەکێکی تر لە بەرنامەی میرە کوردەکان بۆ پێشخستنی بزاڤی خوێندن لە سنوری میرایەتیەکەیاندا بریتی بووە لە کۆکردنەوەی زانا گەورەکان و کردنەوەی خوێندنگەو دابینکردنی پێداویستی خوێندن بۆیان، بێگومان میرەکانی بادینان لەم ڕووەوە دریغیان نەکردووە، چوونی مامۆستایانی حەیدەری لە شاری هەولێرەوەو زانایانی گوندی زیارەتی ناوچەی خۆشناوەتی بۆ ئامێدی و ژمارەیەکی مامۆستا تر لە ئامێدی و قوبەهان و شوێنەکانی تری سنوری میرایەتی

وانەیـان وتـوەتەوەو لە بنەڕەتـدا خەڵکـی ئەو نـاوچە نەبـوون، بەهـۆی هانـدان و پشـتگیری میرەکانی ئامێدیەوە بووە[20].

هەشتەم/ تایبەتمەندی خەڵکی ناوچەکە: بەهۆی زۆری زانایان و خوێندنگەی ئاینیەوە خەڵکی ناوچەی میرایەتی بادینان خەڵکانی زانستخوازو ئاشتیپەروەر بوون، هەموو کات هاوکاری کاری چاکەیان کردووەو دوورکەوتوونەتەوە لە خراپە، ئەمەش جۆرێک لە هێمنی و ئاسایشی کۆمەڵایەتی دروستکردووە، ئەو هێمنی ئارامیەوە یارمەتی پێشکەوتنی ناوچەکەیداوە لە ڕووەکانی زانستی و ئاوەدانی و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و بەرقەرابوونی ئاسایشی و ئارامی لەو ناوچەیە.

شەرەفخانی بەدلیسی لەبارەی سروشتی خەڵکی ئامێدیەوە ئەڵێت: (زمان و فەرهەنگیان بە کوردی و عارەبی هەوێن کراوە، گەورەو بچووکیان پاک و بە دین و خێرخـوڵان و دڵیان بە چاکەوە بەندە، میرانی ئامێدی خوێندنگەو مزگەوتیان لەوێ سازکردوون، مامۆستایان و زانایان سەرقاڵی پەرەپێدانی زانستی دینین و لەسەر ئەو ڕێبازە دەڕۆن کە بڕوای بە هەقی تێدا سەلماوە)[21].

نۆیەم/ بەرقەراری ئاسایش: بەپێی ئەو سیاسەتەی پەیڕەویان کردووە، میرەکانی بادینان لەشکرێکی سەربازی تۆکمەیان هەبووە، پێکهاتەی ئەم لەشکرە لە هەموو هۆزو عەشیرەتەکانی سنوری دەسەڵاتەکەیان بووە، بەتایبەتی عەشیرەتە گەورەکان، ئەم هەنگاوە سیاسەتێکی دانایانە بووە کە پەیڕەویان کردووەو زۆرترین کەسیان بەشداری پێکردووەو لەناو پێکهاتەی حکومەتەکەیاندا، بەو هۆیەوە هەموو عەشیرەتێک میرایەتیەکەی بەهی خۆی زانیوەو وەلائی تەواوی بۆی هەبووەو هاوکارو پشتگیری دەسەڵات بووە، ئەم هەنگاوەش کاریگەری زۆری هەبووە لە پاراستنی ئاسایش و ئارامیدا، لە هەمان کاتدا هێزێکی تۆکمە بوون بۆ بەرگری لە هێرشی دەرکی بۆ پاراستی میرایەتی بادینان[22].

دەیەم/ سەربەخۆیی مەلا و فەقێی کورد لە خوێندندا: لەگەڵ هەموو نائارامیەکانی کوردستان و شەڕی نێوان عوسمانی و صەفەوی لەلایەک، لەلایەکی ترەوە ململانێی نێوان میرایەتیە کوردیەکان نەیتوانیوە ڕێگەی هاتووچۆی خوێندن لە فەقێ و مەلای کورد بگرێت، بەڵکو مەلا و فەقێی کورد نەبوونەتە بەشێک لە ململانێی و لایەنگیری لایەک، بەڵکو هەموو کات و سەردەمێکدا هاتۆچۆی نێوان عوسمانی و صەفەویان کردووە، لەلایەکی ترەوە لە نێوان میرایەتیە کوردیەکانی بادینان و سۆران و باباندا بە ئازادی هاتوچۆی خۆیانکردووەو بەدوای زانای گەورەو خوێندنگەی بەناوبانگدا گەڕاون، بێئەوەی کێشەو پەلامارەکانی نێوان ئەو میرایەتیانەی بتوانێت بێتە بەربەست لەبەردەمیاندا.

نووسەر مەسعود محەمەد لەمبارەوە ئەڵێت: زۆربەی گەشتی فەقێکانی کوردستان لە سنوری کوردستاندا بووە، واتە: جوگرافیای گەشتەکانیان نەخشەی کوردستانی کێشاوە، هەرچەندە سیاسەتی نێوان دەوڵەتان خۆی نەناس کردبێ لەو نەخشەو سنورە، بێگومان بزوتنەوەیەکی بێخوتەو پلانی فەقێیان لە هەموو خاکی کوردستانداو بە جۆرێکی هەمیشەیی و بە قەڵەباڵغی و لەسەر ئەرکی خەڵکی کوردەواری، بەڵگەی بوونی گیانێکی ئاشنایەتی و خۆیایەتی و یەک ماڵیە لە نێوان خەڵک و فەقێکاندا، کە هەموویان پێکەوە هەستیان بەو یەکبوونە کردووە، هەست بە کوردبوون ئەوەندە بەهێز بووە لە نێوان فەقێ و خەڵکدا، سنوری نێوان عوسمانی و ئێرانی نەیتوانیوە ئەو هەستە کەرت بکات، تەنانەت کە هەردوو دەوڵەت شەڕیشیان بووبێت، فەقێی ژێردەستی عوسمانی هاتوچۆی خوێندنی هەر کردووە بۆ ناو کوردی ژێردەستی ئێران، بە پێچەوانەشەوە، هەردوو دەوڵەتیش لای خۆیانەوە بە واقیعی بێدەنگ و بگرەوبەردە دانیان بەو کوردایەتیەدا ناوەو لێی بێدەنگ بوون[٢٣].

باسی سێیەم

گرنگترین ناوەندەکانی ڕۆشنبیری میرایەتی بادینان

هەرچەندە لە ڕۆژگاری میرایەتی بادینانـدا لە ژمارەیەک شارۆچکەو گوندی گەورەدا مزگەوت و خوێندنگە هەبووە، بەڵام لێرەدا زیاتر باسی ناوەندە گەورەکانی خوێندن دەکەین لەو ڕۆژگارەدا، لە توێژینەوەیەکی وەهادا ناکرێت هەموو ئەو شوێن و خوێندگایانە باس بکرێت، لەبەر درێژنەبووەنەوەی توێژینەوەکە، لێرە باس لە چوار ناوەندی گرنگی ئامێدی و ئاکرێ و دهۆک زاخۆ دەکەین:

ئامێدی وەک پایتەختی میرایەتی بادینان جێگەی بایەخی ئەو دەسەڵاتە بووە لە هەموو ڕووەکانی ئاوەدانی و خوێندن و دابینکردنی ئاسایشەوە، لەدوای ئەوەی ئەم شارە کراوەتە ناوەندی دەسەڵاتی میرایەتی بادینان پێشکەوتنی زۆری بەخۆیەوە بینیوە لەڕووەکانی شارستانی و ڕۆشنبیریەوە، بەهۆی پشتگیری میرەکانەوە بووەتە ناوەندێکی گرنگی خوێندەواریو ژمارەیەک خوێندنگەو کۆگای کتیب و زانای گەورەی تێدابووە، لە زۆربەی ناوچەکانەوە قوتابی ڕوویان کردووەتە ئەم شارەو لە خوێندنگەکانیدا نیشتەجێبوون و لە زانستی مامۆستا گەورەکانی بەهرەمەندبوون[٢٤]. لە گرنگترین ئەو خوێندنگایانەی لە شاری ئامێدیدا بوون لە ڕۆژگاری میرایەتی بادیناندا ئەمانەن:

خوێندنگەی عەتیقە: دێرینترین خوێندنگەیەک هەواڵی بە ئێمە گەیشتووە، خوێندنگەی نابراوە بە عەتیقە، لە ڕۆژگاری میرایەتی ئامێدیدا بە خوێدنگەی زاهیدیە (الزاهدیة) ناسراوە، بەناوی دامەزرێنەرەکەیەوە ژنە میرزادە زاهیدەی عەباسیەوە (٧٢٩ک-١٣٢٨ز) ناوبراوە، کەوتووەتە ناو شورای شارەکەوە، دەستنووسێکی تێدا نوسراوەتەوە (شرح

الایجاز) له ساڵی (١١٤٠ك-١٦٣٠ز)، لێکۆڵەران پێیانوایە هەمان خوێندنگەیە کە دواتر بەناوی سەیدی خان ناسراوە، میری بادینان سەیدی خان بەگ لە ساڵی (٩٩٢-١٠٢٩ك-١٥٨٤-١٦١٩) نۆژەنیکردوەتەوە، لە دوای ئەوە بە خوێندنگەی نوێ (الجدیدة) ناسراوە.

ئەوەی لە شوێنەواری ئەم خوێندنگەیە بە دەستمان گەیشتووە، دەستخەتی (**حقائق الدقائق)**ە بە دەستخەتی تەها کوڕی سەید موسا کوڕی شێخ عوبێد الکلیرمانی لە ساڵی (١١٥٨ك-١٧٤١ز) لە خوێندنگەی نوی (الجدیدة) لە ئامێدی نوسراوەتەوە[٢٥].

لە سەدەکانی دواییدا بە خوێندنگەی مەلا یەحیای مزوری ناسراوە، بەناوی زانای گەورە مەلای یەحیای مزوریەوە کە لە سەدەی سیانزەی کۆچیدا ناوبانگی دەرکردووە، بەهۆی زۆری دانراو و فەقێکانیەوە، بەشداری کاروباری سیاسی ڕۆژگاری خۆی کردووە، ڕۆژگارێکی زۆر لەو خوێندنگەدا وانەی وتوەتەوە، ژمارەیەک زۆر لە قوتابیانی زانستی لەسەر دەستی دەرچوون و خوێندنیان تەواوکردووە.

لە دوای مەلا یەحیاشەوە خوێندن لەم خوێندنگەدا بەردەوامبووە، چەند مامۆستایەک وانەیان تێدا وتوەتەوە، لەوانە: مەلا مەحمود ئەفەندی ئامێدی (١٣٢٣ك-١٩٠٣ز) جێگەی سەردانی قوتابیە زیرەک و بەهرەدارەکان بووە هەتا کۆچی دوایی کردووە، لە دوای ئەویش مەلا سەلیم کە نەوەی مەلا یەحیای مزوری بووە وانەی وتوەتەوە، دواتر ئەم خوێندنگەیە وێرانبووەو شوێنەکەی کراوەتە ناوەندی سۆلاڤی کچان[٢٦].

خوێندنگەی قەزا (القضاء): ئەم خوێندنگەیە پێشبڕکێی زانستی لەگەڵ خوێندنگەکانی پێش خۆیدا کردووە، لە کۆتایی دەستخەتێکی (التحفة)وە ئاماژەی پێکراوە، نوسەرەوەکەی باسی ئەوەی کردووە لە ساڵی (٧٧٦ك-١٣٧٤ز) لەم خوێندنگەدا نوسیویەتیەوە، زانیاری نیە بۆچی بە قەزا (القضاء) ناوبراوە، وە پاڵدراوەتە چ (القضاء)یەک، سەرچاوەکان بێدەنگ بوون لە ئاستی ناونانەکەیدا[٢٧].

خوێندنگەی قوبەهان: بە دێرینترین خوێندنگەی ناوچەکە دادەنرێت، هەندێ لە لێکۆڵەران مێژووەکەی دەگێڕنەوە بۆ سەردەمی عەباسییەکان، بەبێ پشبەستن بە سەرچاوەی پێویست، ئەوەی جێگەی باسە میژووی بنیاتنانی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەشتەم، یان سەدەی نۆیەمی کۆچی، بەپێی هەندێ لێکدانەوە، سەدەی چواردەو پازدەی زاینی، دەکەوێتە قوڵایی ئەو دۆڵەی ئامێدی دەڕوانێت بەسەریدا، مامۆستایان و قوتابیانی ناوچەکە ڕوویان تێکردووە.

میری بادینان سوڵتان حسێن نۆژەنی کردووەتەوە، بەناوی کوڕەکەیەوە (قوبادخان) ناویناوە، دواتر ناوەکە گۆڕانی بەسەردا هاتووەو بووە بە قوبەهان.

ئەم خوێندنگەیە نمونەی خوێندنگەیەکی تەواوە لە ڕووی خزمەتگوزاریەوە، حەوشەیەکی فراوانی هەیە، مزگەوتێکی گەورە لە پێشیەوەو گومەزێکی لەسەربووە، لە پێشیەوە ژوورو شوێنی نوێژی هاوینە بووە، هەیوانێکی هەبووە ڕوانیویەتی بەسەر

حەوشەکەیدا، ژووری جیاوازی بۆ مانەوەی مامۆستایان تێدابووە، چەند ژوورێکی هەبووە بۆ بەشی ناوخۆیی قوتابیان، مزگەوت و منارەیەکی جوانی تێدابووە، هەروەها کۆگایەک و گەرماو و تەویلەی هەبووە، ئاشێکی هەبووە، هەندێک لەوانەی کە لە کۆتاییەکانی خوێندن تێدا بینیویانە، وتویانە لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی تێپەڕینی ڕۆژگارەوە کۆن بووە، لەگەڵ جوانی و سەنگینی خۆی لە دەستنەداوە، وەک پارچەیەک لە چیا وابووە، وەک پارچە ئاڵتونیکی لە قاڵبدراو بووە.

کتێبخانەیەکی پڕ لە کتێبی لە زانستە جیاوازەکاندا تێدابووە، زۆربەی کتێبەکانی وەقفی سوڵتان حسێن بووە، لە کۆتایی کتێبەکاندا مۆری تایبەتی خۆی لێداون، تێدا نوسراوە: (الواثق بالملك الناسي حسين بن السلطان حسن العباسي).

لەگەڵ ئەوەشدا کە کۆگای کتێبەکانی تووشی کارەسات بوونەتەوە، بەڵام ژمارەیەک دەستخەت ماوەتەوە، یەکێک لەوانە کە دەقی وەقفنامەگەی لەسەرە، لە ساڵی (١٠٨١ك-١٦٧٠ز) نوسراوەتەوە، لەو کتێبانەی لەو خوێندنگەیەدا دانراون، دەستخەتی (الرسالة الكريمية) لە ڕاڤەی کتێبی (الروزنامة) دانراوی حاجی عەبدولکەریمی مەحمود وانی، لە ساڵی (١١٣٥ك-١٧٢٢ز) نوسراوەتەوە، دەستخەتێکی ئیبراهیم ئامێدی لە خوێندنگەی قوبەهاندا نووسیویەتی لە سەردەمی سوڵتان بەهرامدا، لە ساڵی (١١٧٣ك-١٧٥٩ز).

هەروەها دەستخەتی: (المفصل فی صناعة الاعراب، للزمخشری) عەلی کوڕی سەید تەها لە ساڵی (١١٩٢ك-١٧٧٨ز) لە خوێندنگەی قوبەهاندا نووسیویەتیەوە، هەروەها یەکێکی تر لەو دەستخەتانەی لەو خوێندنگەدا نوسراون: (تفسير سوره الفاتحة) دانراوی موفتی ئامێدی مەلا مەحمودی کوردیە، لە ساڵی (١٢٠٢ك-١٧٨٨ز) کۆچی دوایی کردووە، بەرگێکی مامناوەندە، هەموو پیتەکانی بێ نوختەیە، یەکێکی تر لە دەستخەتە نایابەکانی هەتا لەسەردەمی نوێدا ماوە، (تفسير الرازی) بووە لە یەک بەرگدا، پارچەیەک بووە لە جوانی و ڕازاوەیی، هەروەها کتێبی (الإبانة) لە فیقهدا، لە ساڵی (٦١٣ك-١٢١٦ز) نوسراوەتەوە، وە ڕەشنووسی (شرح نورالدين) لە فیقهدا، دانەرەکەی لە میسرەوە ناردوویەتی بۆ ئەوەی پیشانی زانایانی خوێندنگەی قوبەهان بدرێت، وە دەستخەتێکی قورئانی پیرۆز، نمونەیەک بووە لە جوانی هونەری نووسین.

بەهۆی گرنگی و ئاستی بەرزی زانستیەوە ئەم خوێندنگەیە پەیوەندی زانستی هەبووە لەگەڵ زانکۆی ئەزهەردا لە قاهیرە، سەرچاوە داراییەکانی کە لە ئێرانەوە بۆیان ناردووە بە هۆقەیەک ئاڵتون و دوو هۆقە زیو دانراوە، جگە لەوە سەد بار ئاردی ساڵانە بۆ هاتووە، دابەشکراوە بەسەر قوتابیەکانیدا کە ژمارەیان سەد قوتابی زیاتر بووە[٢٨].

خوێندنگەی مورادخان بەگ: یەکێکی تر لە خوێندنگەکانی، خوێندنگەی مورادخان بەگ (١٠٤٨-١٠٧٢ك-١٦٣٨-١٦٦١ز) بووە، دامەزرێنەرەکەی مورادخان بەگ بووەو

بەنـاوی ئەوەوە نـاوبراوە، لە نزیـک یەکێـک لە دەرگاکـانی شـورای شـاردا بـووە، گـۆڕی دامەزرێنەرەکەی لەناو خوێندنگەکەدایە، کۆگایەکی گەورەی کتێبی تێدابووە، موورادخان وەقفی کردووە، مۆری ئەم میرە لەسەر کتێبەکانە، دەقەکەی: (الواثق بالله المنان عبده مرادخان).

لە بەناوبانگترین ئەو زانایانەی وانەیان تێدا وتوەتەوە، مەلا ئەحمەدی صدیقی بووە، میری ئامێدی داوای لێکردووە بڕوات بۆ ئامێدی لەو خوێندنگەیەدا وانە بڵێتەوە، قوتابیانی زانست ڕوویان تێکردووە، دوا مامۆستای زانای گەورە شوکری ئەفەندی موفتی ئامێدی بووە، ئەم خوێندنگەیە ڕوخێنراوەو کەلاوەکانی هەتا شەستەکانی سەدەی بیستەم ماون، دواتر لەناوباوەو شوێنەواری نەماوەتەوە[٢٩].

خوێندنگەی ئیمام قاسم: ئەم خوێندنگەیە میر غیاثەدین قاسمی کوڕی بەهاددین لە ساڵی (٧٨٤ک-١٣٨٢ز) دایمەزراندووە، کۆگایەکی کتێبی تێدابووە، بەهۆی نالەبارییەکانی ڕۆژگارەوە لە ناوچووە.

خوێنـدنگەی مزگەوتـی گەورە: ئەم خوێنـدنگەیە کەوتـوەتە گۆشـەیەکی مـزگەوتەکەوە، سـەرەتای دامەزرانـدنی دەگەڕێـتەوە بـۆ سـاڵی (٥٣٧ک-١١٤٣ز) ئەوەی ڕاسـتیە خوێندنگەکە لە کاتی فراوانکردنی مزگەتەکەدا لە سەردەمی سوڵتان حسێنی عەباسیدا دروستکراوە، لە ناوەڕاستی سەدەی دەیەمی کۆچیداو سەدەی شازدەی زاینیدا، لای ڕاستی ژووری نوێژکردنەکەی داگیرکردووە، پێش ئەوەی لەگەڵ شوێنی نوێژکردندا بکرێن بە یەک لەم دوایانەدا، دواتر تایبەت کراوە بە شوێنی نویژی ژنانەوە، هەتا ئێستا ئەو بەشەی مـزگەوتەکە تایبەتمەنـدی بیناسـازی خـۆی پاراسـتووە لەگەڵ بەشـەکانی تـری شـوێنی نوێژکردنەکەو هەندێ لە ژوورەکانی تری[٣٠].

خوێنـدنگەی مەیـدان: بەنـاوی گەڕەکـی مەیـدانەوە نـاونراوە، لە بەشـی باشـوری شـارەکەدایە، هەنـدێ لە نووسـەران تێکەڵاویـان کـردووە لەگەڵ خوێنـدنگەی شـاری جولەمێرگ، مەلا یاسین خانی (ت: ١٣٣٧ک-١٩١٨ز) وانەی تێدا وتوەتەوە.

خوێنـدنگەی سـەردبکیە: ئەم خوێنـدنگەیە زانیـاری پێویسـت لەسـەر مێـژووی دروستکردنی و کێ دروستیکردووە نیە، هیچ دەستخەتێک نیە ئاماژەی پێکردبێت و باسی مێژووەکەی کردبێت.

تەنها ئەم خوێندنگایانە نەبوون لە ئامێدیدا کە خزمەتی بزاڤی خوێندن و دانانی کتێب و نووسـینەوەی دەسـتخەتیان کـردووە، بەڵکـو زۆر شـوێنەواری زانسـتی تـر کە لە ئامێدیـدا نووسـراونەتەوە لە زانسـتە جیاوازەکانـدا، بەڵام ناسـنامەیان دیـاری نەکـراوە، وەک (المختصـر) لە سـاڵی (٩٠٠ک-١٤٩٤ز) لە ئامێـدی نوسـراوەتەوە، هەروەهـا (منهـاج العابـدین)ی ئیمامی غەزالی، ئەبوبەکری کوڕی داود لە ساڵی (٩٩٦ک-١٥٨٧ز) لە ئامێدی نووسیویەتی، وە

کتێبی (الاعلال) له زانستی (الصرف)دا، عەبدوڵای کوڕی ئەلیاس الکلکوری دایناوه له قەڵای ئامێدی که پارێزراوه به حکومەتی بنەچەی سەیدخان عوسمان بەگ کوڕی سەعیدخان، له ساڵی(١٠٩٩ک-١٦٨٧ز)دا، هەروەها (حاشية على شرح الشمسية) له نووسینی سەید شەریف جورجانی، عوبێدوڵای کوڕی صیبەغتوڵای حەیدەری له ساڵی (١١٦٢ک١٧٤٧ز)دا له قەڵای ئامێدیدا نووسیویەتەوه، وه (حاشية يوسف الأصم الكردي على حاشية عصام الدين على الفوائد الضيائية) عوبەبێدوڵای ناوبراو له ساڵی (١١٦٣ک-١٧٤٩ز) له قەڵای ئامێدیدا نووسیویەتیەوه، هەروەها (حاشية داود على حاشية السيد على تحرير القواعد المنطقية) نوسەرەوەی ناوبراو له ساڵی (١١٦١ک-١٧٤٧ز) لەسەر لوتکەی قەڵای ئامێدی نوسیویەتیەوه.

هەروەها دەستخەتی (المختصر) عەبدوڵلەتیفی کوڕی یونسی شوشی له ساڵی (١٢٤١ک- ١٨٢٦ز) بۆ موفتی ئامێدی ئەسعەد ئەفەندی موفتی نووسیوەتەوه، دەستخەتی (الصواعق المحرقة)ی (ابن حجر الهيتمى) له ساڵی (١١٠٩ک-١٦٩٧ز) نووسراوەتەوه.

ئەوەی تێبینی دەکرێت شاری ئامێدی له ماوەی شەش سەدەی حوکمڕانی میرایەتی بادینانـدا بە چالاکی زانستی زۆر دەرکەوتووه، بەو ناسراوەتەوه که خوێندنگەی زۆرو کۆگای کتێبی زۆری تێدابووه، زۆر جێگەی تر که مۆرکی ڕۆشنبیریان هەبووه، هەروەها ژمارەیەکی زۆر دەستخەتی تێدا دانراوەو ڕاڤەکراون، یان پەڕاوێزیان بۆ نوسراوه، یان نوسراونەتەوه، لەسەر دەستی زانایان و بلیمەت و لێهاتوودا له خەڵکی شارەکه، یان ئەوانەی بۆ خوێندن و فێربوون ڕوویان تێکردووه[٣١].

خوێندنگەی پزیشکی و ساخلەمی (دار الطب والاستشفاء) له ئامێدی: ئەو گەشەکردنەی شاری ئامێدی له ڕۆژگاری میرایەتی بادینانـدا تەنها خوێندنگەی ئاینی نەبووه، بەڵکو گرنگی بە زانستەکانی تریش دراوه وەک پێویستیەکانی ژیانی خەڵکی، یەکێک لەوناوەنـدانه خوێندنگەی پزیشکی بووه، شەرەفخانی بەدلیسی تابلۆیەکی له کتیبەکەیدا نەخشاندووه، که کەسێک له بەرگی زانایەکدا دانیشتووەو وانه بە چەند قوتابیەک دەڵێتەوه، وێنەی خوێندنگەکەو فەرش و تاق و دیوارەکان وێنەی خوێندنگەیەکی پزیشکی نیشان دادەت، هەروەکو شەرەفخانی بە خانەی پزیشکی و چارەسەرکردن ناوی بردووه، لەو ڕۆژگارەدا له شاری ئامێدیدا زانستی پزیشکی بە پێوەری ئەوکاته خوێندراوه[٣٢].

زانایەک له شاری ئامێدیدا بەناوی یەحیابەگەوه هەبووه، شارەزای پزیشکی بەکارهێنانی ڕووەکه دەرمانیەکان بووه، توانیویەتی له گوڵ و ڕووەکی سروشتی دەرمان بۆ چارەسەری نەخۆشیەکان دروست بکات، هەرچەنده کەسێکی بنەماڵەی میرانی بادینان بووه، بەڵام مێژووی ژیان و خوێندنی تۆمار نەکراوه، هەتا بتوانرێت زانیاری لەسەر پێگەیشتن و پیشەکەی بنووسرێت[٣٣].

دووەم/ حوێندنگەکانی ئاکرێ: لە دوای ئامێدی شاری ئاکرێ دووەم مەڵبەندی گرنگی میرایەتی ئامێدی بووە، لە سەردەمی سوڵتان حسێن وەلی میری بادیناندا خراوەتە ناو چوارچێوەی دەسەڵاتی میرایەتیەکەوە، ئەم میرە کەسێکی خوێندەوار و خێرخوازبووە، لە رۆژگاری ئەودا سنووری میرایەتیەکەی فراوان بووەو گەشەی زۆری کردووە، لە شاری ئاکرێدا خوێندنگەکەیەکی دامەزراندووەو کتێب و دەستنووسی بۆ دابینکردووە.

یەکێک لەو دەستخەتانەی لەم خوێندنگەدا نوسراوەتەوە کتێبی (تنبیه الغافلین) بە دەستخەتی حەیدەری کوڕی حاجی عەلی مەکی، لە ساڵی (٩٧٦ک-١٥٦٨ز) نوسراوەتەوە، هەروەها دەستخەتی (شرح الجزرية) لە زانستی تەجویدا، لە ساڵی (١١٩٢ک-١٧٧٨ز) لە خوێندنگەی ئاکرێدا نووسراوەتەوە.

لە بەناوبانگترین ئەو مامۆستایانەی لە خوێندنگەی ئاکرێدا وانەی وتوەتەوە، مەلا محەمەدی زیارەتی بووە، لە ساڵی (١٧٨١ز) کۆچی دوایی کردووە، هەروەها زانای گەورە مەلا جەرجیسی ئەربیلی لە ساڵی (١٧٩١ز) کۆچی دوایی کردووە، ئەم زانا گەورەیە لەم خوێندنگەدا وانەی وتوەتەوەو خزمەتی زۆری بە خوێندن و خوێندەواری کردووە[٣٤].

خزمەت کردنی دوو زانای گەورەی وەک مەلا محەمەدی زیارەتی و مەلا جەرجیسی ئەربیلی کە لە سنوری هەولێرەوە چوونەتە ئاکرێ و لە خوێندنگەکانی ئەو شارەدا خزمەتیان کردووە، بەڵگەی گرنگیدانی میرەکانی بادینانە بە پرۆسەی خوێندن لە سنووری قەڵەمڕەوەکەیاندا، بە تایبەتی سوڵتان حسێن وەلی، کە یەکێک لە هەنگاوەکانیان بۆ خزمەتی بزاڤی زانستی و رۆشنبیری لە قەڵەمڕەوەکەیاندا کۆکردنەوەی زانا گەورەکان بووە لە خوێندنگەکانی سنووری دەسەڵاتەکەیاندا.

سێیەم/ خوێندنگەکانی زاخۆ: زاخۆ یەکێک بووە لە ناوەندە گرنگەکانی میرایەتی بادینان، دوای ئەوەی میرەکانی بادینان لە سەدەی دەیەمی کۆچی (١٦ز) خستویانەتە ناو سنوری دەسەڵاتەکەیانەوە لەلایەن میرێکی بنەماڵەکەیانەوە بەڕێوەبراوە، لەو رۆژگارەدا خوێندنگەی مزگەوتی گەورە گرنگترین خوێندنگەی زاخۆ بووە، ژمارەیەک مامۆستای گەورە خزمەتیان تێدا کردووە، یەکێک لەوانە زانای گەورە مەلا مەحمودی بەهۆسی بووە، کە فەقێی مەلا حەیدەری حەیدەری ماوەرانی بووە، ئەم زانایە لە ساڵی (١٦٨٩ز) کۆچی دوایی کردووە.

یەکێک لەو دەستخەتانەی لەو خوێندنگەدا نووسراوەتەوە کتێبی (حاشية على مختصر للتفتازاني) لە سەر کورتەی (المفتاح)ی ئیمامی قەزوینی، لەلایەن ئیبراهیم مەلا جوندی کوڕی حسێن کوڕی ئیبراهیم ەوە نوسراوەتەوە، هەروەها ژمارەیەکی تر حاشیەو تەعلیقاتی تر[٣٥].

چوارەم/ خوێندنگەکانی دهۆک: لە سەردەمی میرایەتی بادیناندا یەکێک بووە لە ناوەندە گرنگەکانی ئەو دەسەڵاتە، لە ساڵی (٩١٦ک-١٥١٠ز) لەلایەن میر حەسەنی کوڕی سەیفەدینەوە خراوەتە سەر میرایەتی بادینان، لەدوای دەست بەسەراگرتنیەوە بەردەوام لەلایەن کەسێکی بنەماڵەی میرانی ئامێدیەوە حوکمڕانی کراوە، یەکێک لە خوێندنگە گرنگەکانی خوێندنگەی مزگەوتی گەورە بووە، یەکێک لە مامۆستاکانی مەلا محەمەد ئەحمەد دهۆکی کوردی بووە، لە سەر دەستخەتی (المقصد)دا ناوی هاتووە، ئەم دەستخەتە لە دوای ساڵی (١١١١ک-١٧٠٤ز) نووسراوەتەوە، هەروەها دەستخەتێکی تری ئەم خوێندنگەیە دەستخەتی (الفناری) لە ساڵی (١٧٢٤ز) لەلایەن مەلا ئەحمەد مەلا عەلی باجلوریەوە نووسراوەتەوە[٣٦].

بەهۆی گەشەکردنی بزاڤی زانستی و ڕۆشنبیریەوە لە شاری دهۆک لەو ڕۆژگارەدا، لە ساڵی (٩٤٨ک-١٥٤١ز) بە گوندی پیرۆز (القرية المباركة) ناوبراوە، بێگومان ئەم نازناوە بەڵگەیەکی زیندووە کە لەو ڕۆژگارەدا ژمارەیەکی زۆر مزگەوت و خوێندنگەو زانای گەورەو فەقێی تێدابووەو سەرقاڵی خوێندن و زانست بوون[٣٧].

لە سنوری میرایەتی باديناندا جگە لەم ناوەندە گرنگانەی ئاماژەی پێکراوە، لە زۆرێک لە گوندەکانی ئەو سنورەدا خوێندنگەی گرنگ و زانای بە توانا هەبووەو ساڵانێکی زۆر خزمەتی ڕەوشی خوێندن و ڕۆشنبیریان کردووە، لە گرنگترین ئەو خوێندنگایانە، خوێندنگەی بامەڕنی، مایە، کێستە، ئەسپیندار، بجیل، بریفکان، بەرۆشکی، بیسکی، ڕەبتەکی، شێخ عەدی، شەرانش، ئارمشت، دەیان خوێندنگەی تر کە لە سنوری میرایەتی بادیناندا هەبوون[٣٨].

کۆتایی توێژینەوەو ڕاسپاردەکان

مێژووی میرایەتی بادینان لەڕووی خزمەتکردن بە بزاڤی زانستی و خوێندەواری لاپەڕەیەکی پرشنگداری مێژووی کوردستانە، لە دوای ئەوەی لە کۆتاییەکانی سەدەی حەوتەمی کۆچیەوە میرایەتی بادینان دامەزراوە، میرەکانی بادینان خزمەتی زۆریان بە پرۆسەی زانست و ڕۆشنبیری کردووە لە سنوری دەسەڵاتەکەیاندا.

بۆ ئەوە مەبەستە دەیان مزگەوت و خوێندنگەیان دامەزراندووەو هاوکاری زانایان و فەقێیان کردووەو پێویستیەکانی خوێندنیان بۆ دەستەبەرکردوون، هەروەها وەقفی تایبەتیان بۆ خوێندنگەکان دابینکردووە، هەموو ئەمانە کاریگەری زۆری هەبووە لەسەر گەشەکردنی بزاڤی زانست و ڕۆشنبیری لە میرایەتی بادیناداو بووەتە هۆی دەرکەوتنی خوێندنگەی بەناوبانگ و زانای گەورەو کۆبوونەوەی هەزاران فەقێ لەو خوێندنگایانەدا.

لە سنوری دەسەڵاتی میرایەتی بادیناندا کۆمەڵێک هۆی تایبەتی وخودی کاریگەریان هەبووە لەسەر گەشەکردنی بزاڤی ڕۆشنبیری، وەک هاوکاری میرەکان و

پشتگیری بەردەوامی دانیشتوانی ناوچەکە لە پرۆسەی خوێندن و زانست، هەروەها ئەو ئارامی و هێمنییەی کە زۆربەی کات باڵی بەسەر سنوری میرایەتی بادیناندا کێشاوە، هەموو ئەم هۆیانە کاریگەری زۆریان هەبووە لەسەر گەشەکردنی بزاڤی زانست و خوێندەواری لەو ناوچەیەدا.

بەهۆی پشتگیری میرەکانی بادینان و هاوکاری خەڵکی ناوچەکە و دڵسۆزی زانایان و لێبڕانی فەقێکانەوە، لە ڕۆژگارەی میرایەتی بادیناندا کۆمەڵێک شوێن بوونەتە ناوەندە خوێدن و ڕۆشنبیری وەک: شارەکانی ئامێدی و ئاکرێ و دهۆک و زاخۆ و زۆر شوێنی تر لەناو قەڵەمڕەوی میرایەتی بادیناندا، بە تایبەتی خوێندنگەی قوبەهان لە شاری ئامێدی لە شێوەی زانکۆیەکدا بووە، وەقفی تایبەت و شوێنی مانەوەی مامۆستاو فەقێ و ئاش و چێشتخانەی هەبووە، تەنانەت لەو ڕۆژگارەدا ئەوەندە پێشکەوتوو بووە لەگەڵ زانکۆیەکی گرنگی وەک ئەزهەردا پەیوەندی هەبووە.

ڕاسپاردە و پێشنیارەکان

یەکەم/ گرنگی زیاتر بدرێت بە مێژووی زانست و خوێندن و لایەنی فەرهەنگی کوردستان و کێژووی زانایانی کورد.

دووەم/ هەوڵ بدرێت دەستنووس و بەرهەمی زانایان کۆبکرێتەوەو لەلایەن زانکۆکانی کوردستان و ناوەندە ئەکادیمیەکانەوە لێکۆڵینەوەی لەبارەوە بکرێت.

سێیەم/ زیندووکردنەوەی مێژووی زانایان و شاعیران و بەهرەمەندانی کورد و دۆزینەوەی بەرهەم و نووسراوەکانیان لە کتێبخانەو ئەرشیفخانەی وڵاتاندا.

چوارەم/ هەوڵبدرێت ئەو بەڵگەنامەو نووسراوانەی لەبارەی زانایانی کورد و خوێندنگەکانی کوردستانەوە لە ئەرشیفی عوسمانی و ئێرانی و دەوڵەتانی دراوسێدا هەیە، کۆبکرێتەوەو توێژینەوەی زانستیان لەسەر بکرێت و مێژووی بزاڤی خوێندن و ڕۆشنبیری لە کوردستاندا بەشێوەیەکی زانستی بنووسرێتەوە.

پێنجەم/ ناوەندە زانستی و ڕۆشنبیریەکان بەناوی ئەو زانا و میرە کوردانەوە ناوبنرێت کە خزمەتی زۆریان بە پرۆسەی خوێندن و ڕۆشنبیری کردووە لە کوردستاندا، وەک میر حسێن وەلی و مەلا یەحیای مزوری و چەندانی تر.

شەشەم/ لایەنە پەیوەندیدارەکان هەوڵی تەواو بدەن بۆ پاراستنی شوێنەواری مزگەوت و خوێندنگە دێرینە گرنگەکانی وەک قوبەهان و شوێنەکانی تر، هەتا ئەو مێژووە بە زیندووی بمێنێتەوە.

لیستی سەرچاوەکان:

١/ انور المايي، الأكراد في بهدينان، الطبعة الثالثة ٢٠١١، دهوك.

٢/ زبير بلال اسماعيل، علماء ومدارس في اربيل، الطبعة الأولى ١٩٨٤ الموصل.
٣/ سعيد الحاج صديق الزاحويي، زاخو الماضي والحاضر، الطبعة الأولى ٢٠٠٩ كوردستان.
٤/ شەرەف خانی بەدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێڕانی: سەلاحەددین ئاشتی، چاپی یەکەم ٢٠١٧، بنکەی ژین، سلێمانی.
٥/ صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكردية أو إمارة العمادية، الطبعة الثانية ١٩٩٩، مؤسسة آراس، أربيل.
٦/ عباس العزاوي، المحامي، العمادية في مختلف العصور، التحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي وعبدالكريم فندي، الطبعة الأولى ١٩٩٨، كوردستان.
٧/ عماد عبدالسلام رؤوف، الدكتور، الشجرة الزيوكية وثيقة نسب أمراء بهدينان ونتريخهم، الطبعة الأولى٢٠٠٩، مكتب التفسير- أربيل.
٨/ عماد عبدالسلام رؤوف، الدكتور، المعجم التاريخي لإمارة بهدينان، الطبعة الثانية ٢٠٢١، مكتب التفسير- أربيل.
٩/ عماد عبدالسلام رؤوف، الدكتور، أمراء وعلماء من كردستان في العصر العثماني، الطبعة الأولى ٢٠١٦م، دار الزمان- بيروت، ومكتب التفسير- أربيل.
١٠/ عماد عبدالسلام رؤوف، الدكتور، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد وحضارتهم، الطبعة الأولى٢٠١٢، دار الزمان- بيروت.
١١/ عماد عبدالسلام رؤوف، الدكتور، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، الطبعة ألأولى٢٠٠٨، أربيل.
١٢/ عماد عبدالسلام رؤوف، الدكتور، مراكز الإدارة والأسر الحاكمة في العراق، الطبعة الأولى٢٠٢١، مكتب التفسير، أربيل.
١٣/ محفوظ العباسي، إمارة بهدينان العباسية، الطبعة الأولى ١٩٦٩م، مطبعة الجمهورية، الموصل.
١٤/ محەمەد عەلی قەرەداغی، بایەخدانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری لە دەڤەری بادیناندا، چاپی یەکەم ٢٠٠٦، دەزگای ئاراس- هەولێر.
١٥/ محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی سێیەم، چاپی یەکەم ٢٠٠٠، بەغداد
١٦/ محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژانەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم ١٩٩٩، بەغداد.
١٧/ مسعود مصطفى الكتاني، مدرسة قوبا- قوبهان ذلك الطود من تاريخ بادينا- العمادية الشمس الآفلة، الطبعة الأولى ٢٠٠٩.

١٨/ مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، چاپی یەکەم ١٩٧٢، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد.
١٩/ ياسين العمرى، غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دار السلام، الطبعة الأولى ١٩٦٨، بغداد.

الهوامش:

---

[١]- ينظر: محفوظ العباسي، إمارة بهدينان العباسية، الطبعة الأولى ١٩٦٩م، مطبعة الجمهورية، الموصل، ص٩.

[٢]- ينظر: صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكردية أو إمارة العمادية، الطبعة الثانية ١٩٩٩، مؤسسة آراس، أربيل، ص١١. محفوظ العباسي، إمارة بهدينان العباسية، الطبعة الأولى ١٩٦٩، الموصل، ص٣٠ ةنا بعدها.

[٣] - شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێڕانی: صەلاحەدین ئاشتی، چاپی یەکەم، ٢٠٢١، بنکەی ژین، سلێمانی، ب١ ل٢١٣-٢١٤.

[٤]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، الشجرة الزيوكية وثيقة نسب أمراء بهدينان ونتريخهم، الطبعة الأولى٢٠٠٩، مكتب التفسير-أربيل ص٤١ وما بعدها.

[٥]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز الإدارة والأسر الحاكمة في العراق، الطبعة الأولى٢٠٢١، مكتب التفسير، أربيل، ص٣٣٢.

[٦]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد وحضارتهم، الطبعة الأولى ٢٠١٢، دار الزمان بيروت، ومكتب التفسير أربيل، ص٢١ وما بعدها.

[٧]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز الإدارة والأسر الحاكمة في العراق، ص٣٣٣-٣٣٤.

[٨]- ينظر: ياسين العمرى، غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دار السلام، الطبعة الأولى ١٩٦٨، بغداد، ص٩٢-٩٣. وينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز الإدارة والأسر الحاكمة في العراق، ص٣٣٤.

[٩]- ينظر: محفوظ العباسی، إماره بهدينان العباسيه، ص ١٠٨-١٠٩. و ينظر: صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكردية أو إمارة العمادية صديق الدملوجي، ص٣٥.

[١٠]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، أمراء وعلماء في كردستان في العصر العثماني، الطبعة الأولى ٢٠١٦، دار الزمان، بيروت-لبنان، ص٨٥. . وينظر: زبير بلال اسماعيل، علماء ومدارس في اربيل، الطبعة الأولى ١٩٨٤ الموصل، ص١٠.هەروەها بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژانەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، چاپی یەکەم ١٩٩٩، بەغداد، ب٢ل٨٨ بەدواوە.

[١١]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص١١٤-١١٥.

[١٢]- ينظر: د. مسعود مصطفى الكتاني، مدرسة قوبا- قوبهان، الطبعة الأولى ٢٠٠٩، ص١٣ وما بعدها.

[١٣]- ينظر: محفوظ العباسي، إمارة بهدينان العباسية، ص١٥٥ وما بعدها.

[١٤]- بڕوانە: شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، ب١ل٢١٤-٢١٥.

[١٥]- ينظر: د. عماد عبدالسلام رؤوف، أمراء وعلماء من كردستان في العصر العثماني، الطبعة الأولى ٢٠١٦م، دار الزمان- بيروت، ومكتب التفسير- أربيل، ص٨٥.

[١٦]- ينظر: صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكردية أو إمارة العمادية، ص٥٣-٥٤.

[١٧]- ينظر: محفوظ العباسي، إمارة بهدينان العباسية، ص ٥٥ وما بعدها.

[18]- محەمەد عەلی قەرەداغی، بایەخدانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری لە دەڤەری بادیناندا، چاپی یەکەم ٢٠٠٦، دەزگای ئاراس- هەولێر، ل٤٨-٤٩.

[19]- محەمەد عەلی قەرەداغی، بایەخدانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری لە دەڤەری بادیناندا، ل٤٩.

[20]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز الإدارة والأسر الحاكمة في العراق، ص٣٣١ وما بعدها.

[21]- شەرەف خانی بەدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێڕانی: سەلاحەددین ئاشتی، چاپی یەکەم ٢٠١٧، بنکەی ژین، سلێمانی، ب١ل٢١٥.

[22]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز الإدارة والأسر الحاكمة في العراق، ص٣٣٥.

[23]- بڕوانە: مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، چاپی یەکەم ١٩٧٢، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ب١ل٢٥٦-٢٥٧.

[24]- ينظر: انور المايي، الأكراد في بهدينان، ص ٢٤٦ وما بعدها.

[25]- ينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة، ص١١٤-١١٥-١١٦.

[26]- المحامي عباس العزاوي، العمادية، ص٩٢.

[27] - د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص١١٦.

[28]- ينظر: د.مسعود مصطفى الكتاني، مدرسة قوبا- قوبهان، ص٢١ وما بعدها. د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص ١١٦-١١٧-١١٨. محفوظ العباسي، إمارة بهدينان العباسية، ص١٥٥-١٥٦. هەروەها بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، چاپی یەکەم ٢٠٠٠، بەغداد، ب٣ل٢٢٩ بەدواوە.

[29] د.عماد عبدالسلام رؤوف، معجم التاريخي لإمارة بهدينان، ٤٤٥. د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص١١٨.

[30]- د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص١١٨.

[31]- د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص١١٩-١٢٠.

[32]- بڕوانە: شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، ب١ل٢١٧-٢١٨. وينظر: د.عماد عبدالسلام رؤوف، المعجم التاريخي لإمارة بهدينان، ص٤٣٧-٤٣٩.

[33]- ينظر: المحامي عباس العزاوي، العمادية في مختلف العصور، ص٨٧.

[34]- ينظر: د. عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص ١٣-١٤.

[35]- د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص٨٧. سعيد الحاج صديق الزاحويي، زاخو الماضي والحاضر، الطبعة الأولى ٢٠٠٩، ص ٢٣٧ وما بعدها.

[36]- د.عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، ص٧٥.

[37] ينظر: د,عماد عبدالسلام رؤوف، المعجم التاريخي لإمارة بهدينان، ص١٨٨-١٨٩.

[38]- ينظر: محفوظ العباسي، إمارة بهدينان العباسية، ص ١٥٥-١٦٠.

حركة التعليم و الثقافة في إمارة بهدينان

الملخص:

يتناول هذا البحث تاريخ التعلىم والثقافة في عهد إمارة بهدينان، ويتكون من تمهيد و مطلبين، وفي التمهيد يتحدث الباحث عن تاريخ انشاء إمارة بهدينان في العمادية، ومدى أهتمام امراء هذه الإمارة بالحركة الثقافية والدراسية، ودعمهم المادي والمعنوي للعلماء وطلبة العلم ومدارسهم العلمية.

وفي المطلب الأول يتطرق الباحث الى بيان أهم أسباب تطور الجانب العلمي والثقافي في عهد إمارة بهدينان، ومن أهمها دعم أمراء بهدينان لحركة العلم و العلماء وتخصيص الوقف لشؤون الدراسة واستقرار حالة الأمن و تعاون أهل المنطقة مع العلماء والطلبة، هذا من أهم أسباب تطور الحركة العلمية في إمارة بهدينان.

وفي المطلب الثاني يبحث الباحث عن أهم مراكز العلم والثقافة في إمارة بهدينان، وهو مدارس العمادية عاصمة الإمارة، والعقرة ودهوك زاخو، وكذلك يشير الى أسماء بعض المدارس الأخرى التي بناها امراء بهدينان في القرى والأرياف في منطقة بهدينان بشكل عام.

وفي الختام يكتب أهم نتائج البحث وتوصياته لخدمة تاريخ العلم و المعرفة في تاريخ الإمارات الكردية عامة وخاصة إمارة بهدينان، وفي نهاية البحث يسجل أهم المصادر المراجع التي أعتمد عليها في بحثه.

الكلمات الدالة: *حركة، التعليم، الثقافة، ميراث بهدينان*

The movement of education and culture in the emirate of Bahdinan

Abstract:

The recent research study the history and culture in the emirate of Bahdinan, it consists of an introduction and two demands. In the introduction the author talked about the history of emirate of Bahdinan in Al- Amadiya, and the extent of this emirate's interest in the cultural and academic movement of scholars and students of science and their scientific schools. In the first demand the author mentioned the importance of scientific and cultural development in emirate of Bahdinan era, and the most important of which is the support of the Bahdinan princes for the movement of science and scholars, the allocation of the endowment for study affairs, the stability of the security situation, and the

cooperation of the people of the region with scholars and students, and this is one of the most important reasons for the development of the scientific movement in Emirate of Bahdinan .

In conclusion, the author talks about the most important results of the research and his recommendations to save the history of science and knowledge in the Kurdish emirates, especially the emirate of Bahdinan. At the end of the research, the most important reference used were put.

Keywords: *movement, education, culture, Bahdinan legacy*